

Горан Ж. КОМАР

СТАРИ ЋИРИЛИЧНИ ЕПИТАФИ БАЊАНА И ОПУТНЕ РУДИНЕ (1)

Као дјелови Старе Херцеговине, Бањани и Опутна Рудина чувају мноштво средњовјековних гробаља начињених од карактеристичних масивних гробних биљега у науци познатих као „стећци”, а у народу као „грчка гробља”, „гребнице”, „стара гробља”. Овај простор чува и значајан број средњовјековних ћириличних натписа који су предмет овог рада. У последњих неколико година уочио сам прегршт нових натписа у свим дјеловима ове области, па је на тај начин могуће допринијети формирању другачије од постојеће представе о писмености наших средњевјековних предака који су овдје живјели у вријеме владарске куће рудинских кнезова Косача. Број старохерцеговачких натписа насталих током средњег вијека биће много већи него што се мислило. Простор Бањана и Опутне Рудине показује концентрацију натписа на предјелима који гравитирају Цркви Светога Великогученика Георгија на Валу на Враћеновићима, као и предјелу око Велимља (црква Светог Јована у селу Клење и Светог Архангела Михаила у Приградини, те гробљу цркве Светог Николе свештеничког братства Копривица), као и предјелу села Петровићи са црквама Светог Архангела Михаила и Светог Јована. На тај начин простор Бањана и Опутне Рудине казује о древним жариштима касносредњовјековне писмености српског народа у овим крајевима. Ове крајеве треба гледати као културни простор који непосредно гравитира древним православним манастирима уз извор Требишњице гдје лежи велики број црквишта и манастиришта са значајним бројем средњовјековних ћириличних натписа.

Одређени број ових натписа поменут је у научној литератури, један број је тумачен, али скоро редовно погрешно, а извјестан број натписа није био познат науци. Овај рад представља покушај да се пружи цјеловита транслитерација старих епитафа Бањана и Опутне Рудине, крећући се по линији која формира један круг од опутнорудинских села Коравлица и Враћеновићи, преко Петровића, села велимљанске увале, Ријечана и натраг, до Црквица под Сомином.

На крају, усудио бих се изрећи једно опажање које су донијели бројни увиди на теренима Херцеговине. И поред тога што су код нас створени врхунски научни радови којима су освјетљаване личности Сандаља и Стефана (Косаче), којима је оцртан политички формат и дјеловање ових крупних обласних господара (Е. Куртовић и С. Тирковић), што постоји сачувана богата традиција о њиховом значају, ипак, чињеница одређивања јако богатог културног наслеђа њиховог политичког простора којим се у погледу на тај простор као одмах уочљив јавља његов културолошки биљег и печат: концентрација писаних споменика и неупоредиви црквено-грађевински замах, остаје недовољно освјетљено питање вјерско-културолошког контекста и сензибилитета њиховог периода. И цркве, савремене стећцима, упадљива су одлика њихова периода, и као што је примијетила Нада Милетић, не може бити оваквог континуитета лишеног идејне повезаности. У томе погледу, испитивани простор се може доживјети као врло илустративан. На неколико тачака леже средњовјековна гробља која се по нивоу занатско-умјетничког обликовања својих споменика могу поредити са најрепрезентативнијим гробљима касног средњег вијека у дубини херцегове земље (гробља на Враћеновићима – у савременом гробљу Комара и ван порте савременог гробља, гробља у Горњем Тупану код кућа Лучића, гробља у Броћанцу код цркве Светог Луке и код кућа Јаничића, гробље у Подљути, гробље у порти Саборне цркве Светог Архангела Михаила у Приградини, гробља на Кленку, гробље у Мацаварама). Коначно, овдје постоје гробља која чувају велики број надгробних споменика. Такође, број цркава и црквишта које се могу одредити периоду Косача је јако велик. У томе погледу простор Бањана и Опутне Рудине директно се наслања на просторе око извора Требишњице на западу и сјеверозападу и просторе око Никшића на истоку. На јужној и сјеверној страни, ка Грахову и Дробњаку-Пиви, овај културни простор не налази своје јасне аналогije (без обзира на присуство репрезентативне некрополе у Пошћењу и велике некрополе у Рудиници). Имам, такође, потребу да поменем велелепну некрополу око оногшке цркве Светих Апостола Петра и Павла која је скоро потпуно уништена што представља трагични исход градње и проширивања савременог градског гробља. И овај рад треба да послужи као опомена српском народу да се уништавањем надгробних споменика средњег вијека кида чврста нит која српски народ веже са његовом богатом вјерском и културном баштином средњег вијека.

У цјелости посматрано, овдје представљени средњовјековни натписи Бањана и Опутне Рудине припадају 15. вијеку. Као и другдје

на простору Старе Херцеговине, натписи су настали током периода управе Косача. У погледу граfiјских карактеристика они се у потпуности уклапају у слику коју смо створили детаљнијим анализама епиграфског материјала из регије Љубиња¹. Ипак, био бих слободан указати на одређене варијанте словних знакова. Слово А представљено окомитом линијом са кратком хоризонталном цртицом умјесто омче виђа се у натписима бр. 1 и 4. Оба натписа припадају простору села Коравлица и Враћеновићи. Упадљива је сличност словних фигура у овим натписима и натпису бр. 3 (жупана Радовића) који такође припада Коравлици. Можда је сва три натписа 15. вијека начинила иста рука (обратити пажњу на облик слова Д). У натпису бр. 6 уочљиво је слово Ћ са двије хоризонталне пречкице какво се виђа у натписима Љутог Дола у Дабру. Слово М у истом натпису и натпису бр. 13 тендира форми коју виђамо у неким љубињским натписима (на пр. Јањића гробље на Банчићима). У обрађиваним натписима постоји блага доминација слова В у облику усправљеног правоугаоника над полеглим правоугаоником, али се виђа и комбиновано присуство усправљеног правоугаоника са благо назначеним трбусима: бр. 15. Слово Д које тендира брзописној варијанти постоји у натпису бр. 16 и 21 (21.: 1751. година). Према облику слова и њихових варијанти значајних за датовање, ови натписи припадају 15. вијеку². Стари натписи ових крајева, као и другдје у Старој Херцеговини, углавном леже уз цркве. Старе некрополе Бањана описао је у највећем дијелу Слободан Раичевић.³

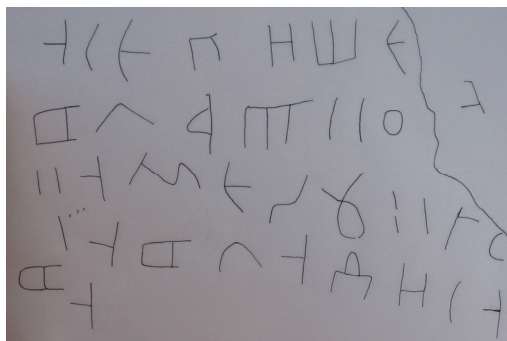
Гробље на Горњем Тупану (граница са Броћанцем)

¹ Горан Ж. Комар, *Средњовјековни крстови и натписи љубињској подручја*, Херцег Нови, 2015, 107-112

² Гордана Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд, 1974, 16-27. Овим радом обухваћен је мали број натписа са простора Хума/Херцеговине. Такође: Г. Ж. Комар, *Стари ћирилски натписи источне Херцеговине* (са прегледом крстова), друго издање, Херцег Нови, 2015.

³ С. Раичевић, *Споменици у старој жуђи Оноишић*, Београд, 1992

1. НАТПИС НА СТЕЊКУ НА ЛОКАЛИТЕТУ ЦРИЈЕПЦИ У СЕЛУ КОРАВЛИЦА КОД БИЛЕЋЕ (ОПУТНА РУДИНА)

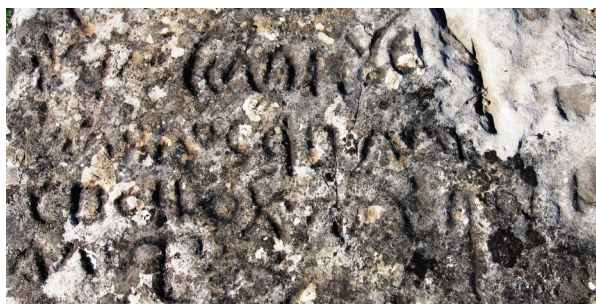
АСЕ ПНШЕ
ВЛАТКО(В)
КАМЕН њКЛЕ
СА ВЛАДНСА
ВА

реконструкција
1,40 x 0,70 x 0,24 м

Читање натписа би гласило: Овдје пише Влатков камен. Уклеса Владисава.

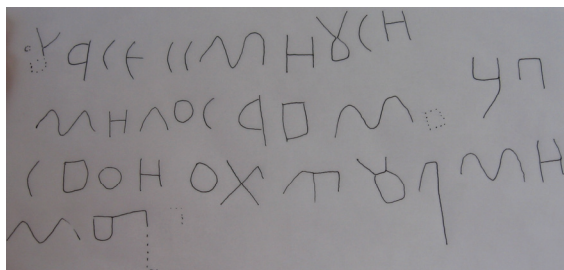
Овдје пружам само један могући поглед на садржину натписа, дајући могућу реконструкцију посве оштећених дјелова. Оно што је неспорно, лежи у поруци да овдје (под стећком) лежи Влатко. Такође, изузетно је тешко читање завршнице претпоследњег реда натписа. Име Владисава је извјесно.

2. НАТПИС НА ПЛОЧИ НА ЛОКАЛИТЕТУ ВЕЛИКА ПРОДО У СЕЛУ КОРАВЛИЦА КОД БИЛЕЋЕ (ОПУТНА РУДИНА)

Натпис се налази на западном надглавном дијелу овеће а тање плоче на предјелу „Продо” који представља кречњачки плато усред линије на којој се предио насеља Коравлица прелама у подину која се

уздиже према Валу и стијенском комплексу над селом. Куће Папића су груписане ниже. Споменик је усамљен. На снимку се јасно види дубоки и простран ров у сјеверозападном углу плоче који је оштећио-избрисао дио натписа.

А СЕ К(А)МН њСН(EVE)

МНЛОСАВ М(АН)ЦН

СВОНОХ Тѣ З(Н)МН
МЪ

1,95 x 0,82 x 0,16 м

Могуће читање овог веома оштећеног натписа би гласило: Овај камен усјече Милосав мајци својој, ту зимујем.

Ова плоча грубље израде лежи уз сјеверни обод насеља као усамљени споменик. Могуће је да је Милосав саградио гроб мајци на предјелу на којем је, као катунар, зимовао. На жалост, споменик посједује озбиљна оштећења уз десну ивицу гдје је дошло до опсежних растакања матаријала и уништења већег броја слова. Но, извјесно Ц уз десну ивицу, ипак несумњиво указује на укоп мајке.

3. НАТПИС НА ПЛОЧИ ИЗНАД СЕЛА КОРАВЛИЦА, ПОД ВАЛОМ

Трећи натпис лежи на падини оштрог нагиба јужно од цркве Светога Великомученика Георгија на Валу у селу Враћеновићи. У питању је плоча грубе израде која лежи у саставу мале некрополе састављене од двије плоче. На оној источној нема натписа. Ширина плоче износи 0,79 м, а дебљина 0,20 м. Обје плоче су у највећем дијелу прекривене земљом. Предио је налази између Вала са црквом и **Гречица** и припада селу Коравлица (најужи локалитет: Зелени граб). Постоји обичај да се приликом изношења покојника из Коравлице на Вал, покојник на овоме мјесту спушта на земљу.

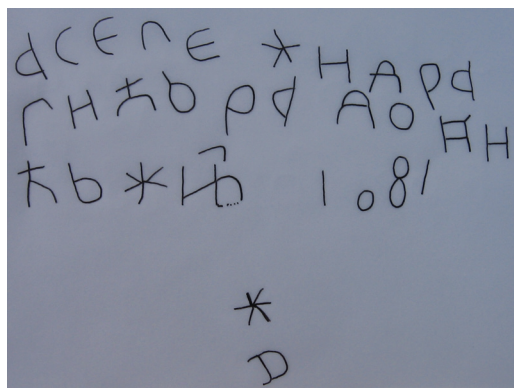

Лијево: Броћанац

Десно: Враћеновићи

Натпис је, несумњиво, средњовјековни, с тим што му је на крају, касније, додата година: 1801 која је уклесана наопачке. Испод натписа, ка средини плоче, уочавају се још два словна знака која могу представљати Ж и Д, што могу бити и иницијали. Дакако, ово Ж може представљати и украс. И овдје је, као на много мјеста у Херцеговини посвједочен континуитет укопавања под стећке.

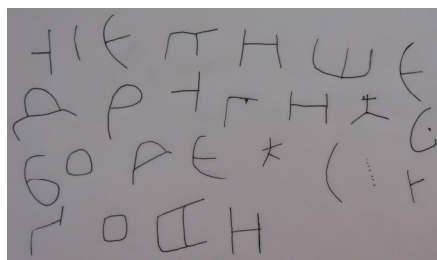
А СЕ ЛЕЖИ ДРА

ГНЋ РАДОВИ

Ћ Ж(ѠПА)НЬ 1801

Овдје лежи Драгић Радовић
жупан.

4. НАТПИС НА САНДУКУ ИСТОЧНО ОД АПСИДЕ ЦРКВЕ СВЕТОГ ЂОРЂА НА ВАЛУ У СЕЛУ ВРАЋЕНОВИЋИ КОД БИЛЕЋЕ

А СЕ ПИШЕ

ДРАГНЋ

БОДЕЋ (САГРАДНШЕ) СИ

НОВИ

1,80 x 0,77 x 0,50 м

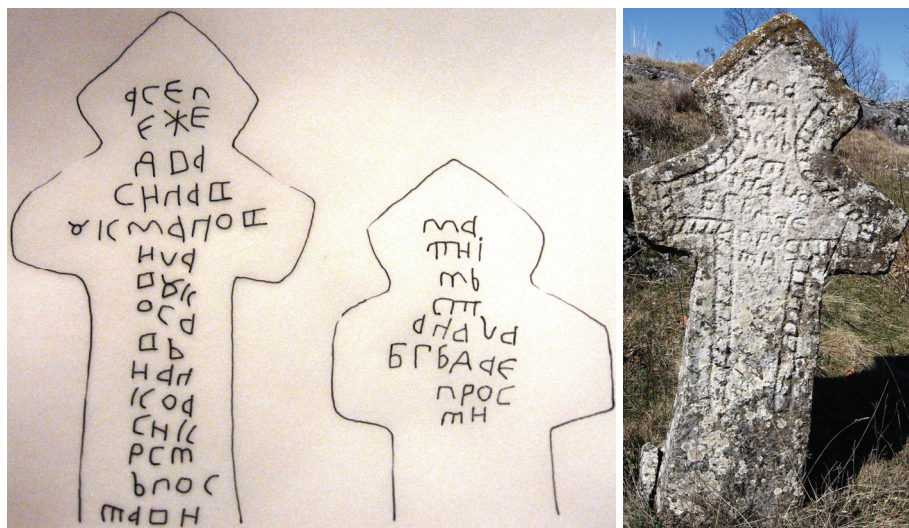
Читање овог натписа би гласило: Овдје пише Драгић Бодеч.
Саградише синови.

Ово је једини материјални траг Будечу из билећког предања⁴.

⁴ Јефто Дедијер, *Херцеговина, антирелигијозне ситуације*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1990, 166

5. НАТПИС НА КРСТУ ИСПРЕД ЦРКВЕ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА НА ВАЛУ У СЕЛУ ВРАЋЕНОВИЋИМА КОД БИЛЕЋЕ

Натпис је уклесан у обје стране крста у некрополи цркве у Враћеновићима. Мјесно предање казује да крст припада бану Пилату. Мјештани показују пукотину у стијенама у порти, у коју је, према предању, од Турака жив сахрањен бан Пилат.

А СЕ ЛЕЖЕ ДВА СННА ВѢКМАНОВНВА ВѢКОСАВЪ Н АНКО А
СН КРСТЪ ПОСТАВН МАТН ИМЪ
СТАНАВА Б(О)ГЪ ДА Е ПРОСТН

Читање: Овдје леже два сина Вукмановића: Вукосав и Јанко, а овај крст постави мати им Станача. Бог да је прости.

Ово је једини сачувани старији крст у порти цркве Светог Ђорђа на Враћеновићима која обилује веома значајним бројем надгробних крстова fine израде, снабђевених натписима од крупне важности за историју краја. Треба их сачувати.

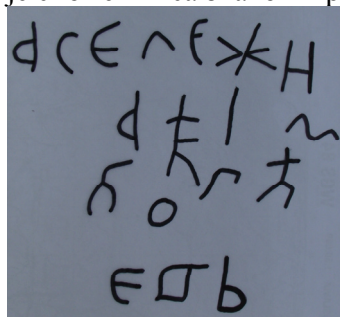
6. НАТПИС У ПРАВОСЛАВНОМ ГРОБЉУ У СЕЛУ ВРАЋЕ- НОВИЋИ КОД БИЛЕЋЕ

Натпис је урезан врло грубо на малој плочи која лежи у западном дијелу централне средњевјековне некрополе у селу Враћеновићи у Опутној Рудини код Билеће (данас општина Никшић). У питању је

дио некрополе ван савременог гробља. У дијелу некрополе која је обухваћена обужним зидом, лежи велики број стећака типа сандука и плоча, при чему су сви сандуци полегли, ја вјерујем, оборени. На једноме од њих види се јако оштећени натпис који није могуће детаљно реконструисати. Плоча је, посебно уз јужни руб, претрпјела велика оштећења. Двогодишњим прегледавањем и анализама доста крупних словних знакова, најприје је уочено велико слово „Ћ” са двоструком хоризонталном линијом што подсјећа на ово слово са споменика Пићевића у Љутом Долу код Берковића (14-15. вијек), а затим и остала слова у трећем и четвртном реду натписа.

Мјештанима Враћеновића припада заслуга за одвраћање службеника Народног Музеја Црне Горе у Цетињу код недавног ненајављеног покушаја ове установе која је у сарадњи са Министарством културе Републике Црне Горе покушала да однесе споменике из старе централне некрополе у Враћеновићима. Том приликом, ова цетињска установа успјела је да у врт Народног музеја пренесе неке репрезентативније споменике са некропола у селу Почековићи и Кленак у Бањанима.

Некропола у Почековићима код цркве Светог Игњатија Богоносца чува један сандук са знаком Крста, а са некрополе Кленак однијет је споменик са знаком Крста.

А СЕ ЛЕЖН

АЋ(Н)М(Ь)

БОГ(Н)Ћ

ЕВЪ

Читање: Овдје лежи Аћим Божићев.

Под самим Валом, у близини греде са црквом, лежи некропола стећака међу којима се величином издваја сандук смјештен најзападније димензија: 1,43 x 0,63 x 0,46 м, као и крупнији сандук под самом црквом источно. У близини савременог гробља села Враћеновићи крај Мокрог Дола у смјеру запада по широком хрбату бријега лежи јако пространа средњовјековна некропола састављена од великог броја плоча међу којима се виђају и доста простране, споменика типа плоча у саставу гробних гомила, као и гробних гомила. Уочен је један полегли и полумљени украсени сандук.

[Источно од цркве, на бријегу, недалеко централне некрополе у Враћеновићима са савременим гробљем, лежи некропола из средњег вијека. Њезин најупечатљивији дио представља гомила са групом стећака: 1. На сјеверозападном ободу распукли полегли високи сандук са пет аркада димензија: 1,65 x 1,32 x 0,40 (у врху); Слиједи низ од шест споменика: 2. крај сандука плоча: 1,63 x 1 x 0,18; 3. плоча: 1,72 x 0,99 x -0,20; 4. плоча: 1,85 x 1,03 x 0,31; 5. плоча: 2,03 x 1,65 x 0,22; 6. мала плоча: 1,28 x 0,90 x 0,23; 7. велика плоча: 2,13 x 1,80 x 0,38; источније низ од три споменика: 8. плоча: 1,95 x 1,32 x 0,27; 9. 1,90 x 1,27 x 0,23; 10. плоча: 1,76 x 1,23 x 0,24 која посједује рељефни крст на западној страни димензија 10 x 10 cm. Слиједи група од четири споменика положена јужније од полеглог сандука: 11. плоча: 1,94 x 1,34 x 0,28; 12. плоча: 1,93 x 1,08 x 0,28; 13. плоча: 1,73 x 1,17 x 0,30; 14. плоча: 1,96 x 1,12 x 0,23. У цјелости, некропола се простире правцем југоисток-сјеверозапад. На 30 м сјеверно од овог главног комплекса уочавају се остаци подзида или грађевине. 15. 100 м сјеверно, велики усамљени споменик плоча: 2,33 x 1,54 x 0,34. Још 10 м сјеверно гробна гомила са једном грубо обрађеном танком плочом; 17. Још 50 м сјеверозападно двије плоче: 16. 1,97 x 1,20 x 0,23 (сјеверно) и 17. 1,77 x 1,09 x 0,24 (јужно); Још 15 м сјеверозападно три споменика: 18. плоча: 2,44 x 2,06 x 0,27 са ступом који може представљати остатак крста (0,90 x 0,39), 19: сломљена плоча, 20: плоча: 1,55 x 0,74 x 0,20. Нешто западније леже два поломљена споменика и 21. гроб Тоша Шекарића новије израде за који је употребљен стећак димензија: 1,65 x 1,22 x 0,29 м. Утисак је да је најстарији дио некрополе гомила са групом споменика и усамљени велики споменици сјеверније. У централној некрополи на Враћеновићима постоји велики број полеглих сандука који су полегли на исту страну. Могао се стећи утисак да су оборени.

Јужно од Вала, под стијеном, лежи украшени сандук усред гомиле која чува одређен број фасадних тесаника. Предање казује о неким зградама на овом мјесту].

Поглед на Коравлицу и падину на којој лежи плоча са натписом жупана Драгића Радовића.